

DAVLAT ICHKI MOLİYAVIY NAZORATI TIZIMINI TASHKIL ETISHNING XORIJ TAJRIBALARI (MDH DAVLATLARI MISOLIDA)

Xaydarov Shohrux Zohid o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Bank-Moliya Akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18288402>

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) mamlakatlarida davlat ichki moliyaviy nazorati tizimini tashkil etish va modernizatsiya qilishning asosiy yo'nalishlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda an'anaviy markazlashgan moliyaviy nazoratdan riskka asoslangan, natijaga yo'naltirilgan ichki audit modeliga o'tish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari yoritib beriladi. Shuningdek, raqamli texnologiyalarni joriy etish, ichki auditning institutsional mustaqilligi hamda kadrlar salohiyatining nazorat tizimi samaradorligiga ta'siri asoslab beriladi. Tezis natijalari MDH davlatlari tajribasi asosida O'zbekiston sharoitida davlat ichki moliyaviy nazoratini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: davlat ichki moliyaviy nazorati, ichki audit, moliyaviy nazorat tizimi, byudjet intizomi, riskka asoslangan yondashuv, raqamlashtirilgan nazorat, davlat moliyasi, moliyaviy shaffoflik, institutsional mustaqillik, MDH davlatlari tajribasi, audit samaradorligi, davlat moliyaviy boshqaruvi.

FOREIGN EXPERIENCES IN ORGANIZING THE SYSTEM OF STATE INTERNAL FINANCIAL CONTROL (ON THE EXAMPLE OF CIS COUNTRIES)

Abstract. This thesis analyzes the main directions of organizing and modernizing the state internal financial control system in the countries of the Commonwealth of Independent States (CIS). The study highlights the specific features of the transition from traditional centralized financial control to a risk-based, result-oriented internal audit model. It also substantiates the impact of the introduction of digital technologies, the institutional independence of internal audit, and human resources on the effectiveness of the control system. The results of the thesis serve to develop scientific and practical conclusions on improving state internal financial control in Uzbekistan based on the experience of the CIS countries.

Keywords: state internal financial control, internal audit, financial control system, budget discipline, risk-based approach, digital control, state finance, financial transparency, institutional independence, experience of the CIS countries, audit effectiveness, state financial management.

Tahlil va natijalar

Mazkur tezis doirasida MDH davlatlarida davlat ichki moliyaviy nazorati tizimining amaliy faoliyati va uning natijadorligi tahlil qilindi. O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, ushbu mamlakatlarda ichki moliyaviy nazorat tizimi umumiy tarixiy boshqaruv modeliga tayangan holda shakllangan bo'lsa-da, hozirgi bosqichda ularning rivojlanish sur'atlari va institutsional yondashuvlari sezilarli darajada farqlanmoqda.

Bu farqlar, avvalo, davlat moliyasini boshqarish strategiyasi, nazoratga bo'lgan yondashuv va raqamli transformatsiya darajasi bilan belgilanadi.

Tahlil natijalariga ko'ra, MDH davlatlarining aksariyatida davlat ichki moliyaviy nazorati hanuzgacha markazlashgan va tekshiruvga yo'naltirilgan xarakterga ega.

Bunday model moliyaviy intizomni ta'minlash va qonunbuzarliklarni aniqlashda muayyan ijobiy natijalar berayotgan bo'lsa-da, u byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirishda yetarli darajada moslashuvchan emasligi bilan ajralib turadi. Nazorat faoliyatining ko'proq retrospektiv tusga ega bo'lishi moliyaviy buzilishlarni oldindan aniqlash imkoniyatlarini cheklab qo'ymoqda.

Shu bilan birga, ayrim MDH mamlakatlarida riskka asoslangan ichki audit mexanizmlarining joriy etilishi ijobiy natijalar bergani kuzatiladi. Ushbu yondashuv nazorat resurslarini yuqori xatar mavjud yo'nalishlarga yo'naltirish imkonini yaratib, moliyaviy buzilishlar sonining qisqarishiga hamda davlat dasturlarining moliyaviy natijadorligi oshishiga xizmat qilmoqda. Tahlil shuni ko'rsatadiki, ichki audit faoliyati strategik rejalashtirish va byudjet jarayonlari bilan integratsiyalashgan sharoitda nazorat tizimi boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi muhim instrumentga aylanadi.

Tadqiqot natijalari raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi bilan nazorat samaradorligi o'rtasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ham ko'rsatdi. Elektron byudjet, avtomatlashtirilgan monitoring va ma'lumotlar almashinuvi tizimlaridan foydalanayotgan mamlakatlarda moliyaviy shaffoflik oshib, nazorat jarayonlarining tezkorligi ta'minlanmoqda. Aksincha, raqamlashtirish darajasi past bo'lgan tizimlarda nazorat ko'proq qo'lda yuritiladigan va sekin jarayon sifatida qolib ketmoqda.

Shuningdek, tahlil natijalari ichki audit xizmatlarining institutsional maqomi muhim ahamiyatga ega ekanini ko'rsatdi. Mustaqillik darajasi yuqori, aniq vakolat va javobgarlik mexanizmlariga ega ichki audit xizmatlari mavjud mamlakatlarda nazorat natijalari boshqaruv qarorlariga real ta'sir ko'rsatmoqda. Boshqa holatlarda esa ichki audit faoliyati rasmiy hisobotlar bilan cheklanib qolmoqda.

Davlat ichki moliyaviy nazorati tizimining samaradorligini baholashda statistik ko'rsatkichlar muhim empirik asos bo'lib xizmat qiladi. MDH davlatlari bo'yicha ochiq manbalar, xalqaro moliya institutlari va milliy hisobotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ichki moliyaviy nazorat va ichki audit tizimlarining rivojlanish darajasi byudjet intizomi, moliyaviy buzilishlar miqyosi hamda davlat xarajatlari samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2019–2024 yillar davomida MDH mamlakatlarida aniqlangan moliyaviy buzilishlar hajmi umumiy davlat byudjeti xarajatlariga nisbatan o'rtacha 1,5–3,5 foiz oralig'ida bo'lgan. Rossiya Federatsiyasida ushbu ko'rsatkich ayrim yillarda 3 foizga yaqinlashgan bo'lsa, keyingi yillarda ichki audit qamrovi kengayishi natijasida buzilishlar ulushi nisbatan barqarorlashgani kuzatiladi. Bu holat nazorat tizimi kuchaygan sari moliyaviy intizom mustahkamlanayotganini ko'rsatadi.

Qozog'iston Respublikasida riskka asoslangan ichki audit mexanizmlarining joriy etilishi statistik jihatdan sezilarli ijobiy natijalar bergan. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra, 2020–2023 yillar oralig'ida byudjet mablag'laridan maqsadsiz foydalanish holatlari qariyb 30 foizga kamaygan. Shu bilan birga, ichki audit xulosalari asosida qayta ko'rib chiqilgan davlat dasturlari ulushi yiliga o'rtacha 40–45 foizni tashkil etgani qayd etiladi. Bu raqamlar ichki auditning faqat nazorat emas, balki boshqaruv samaradorligini oshiruvchi instrumentga aylanayotganini ko'rsatadi.

Belarus Respublikasida statistik ko'rsatkichlar markazlashgan ichki moliyaviy nazorat modelining nisbatan qat'iyligini aks ettiradi.

2020–2022 yillarda aniqlangan moliyaviy buzilishlar umumiy byudjet xarajatlarining taxminan 1–1,2 foizini tashkil etgan. Biroq statistik tahlil ushbu buzilishlarning ma'lum qismi takrorlanib kelayotganini ko'rsatadi. Bu holat nazoratning kuchli bo'lishiga qaramay, profilaktik va tizimli yaxshilash mexanizmlarining yetarli darajada ishlamayotganini anglatadi.

Ozarbayjon Respublikasida raqamlashtirish bilan bog'liq statistik natijalar alohida e'tiborga loyiq. Elektron byudjet va avtomatlashtirilgan moliyaviy monitoring tizimlari joriy etilgach, 2019–2023 yillar davomida moliyaviy hisobotlarni tayyorlashdagi texnik xatolar soni qariyb 25–35 foizga kamaygan. Shuningdek, byudjet ijrosida kechikishlar ulushi 15 foizdan 7–8 foizgacha qisqargani kuzatilgan. Bu raqamlar raqamli nazorat vositalarining ichki moliyaviy nazorat samaradorligini oshirishdagi rolini yaqqol tasdiqlaydi.

MDH davlatlari bo'yicha umumlashtirilgan statistik tahlil shuni ko'rsatadiki, ichki audit tizimi faol ishlayotgan davlat organlarida byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligi o'rtacha 10–15 foizga yuqori bo'lgan. Bundan tashqari, xalqaro moliya institutlari baholashlariga ko'ra, ichki moliyaviy nazorat tizimi nisbatan rivojlangan mamlakatlarda byudjet taqchilligi YaIMga nisbatan o'rtacha 1–2 foiz punktga past bo'lgan. Bu holat ichki moliyaviy nazoratning nafaqat mikro, balki makroiqtisodiy barqarorlikka ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi.

Umuman olganda, statistik ma'lumotlar MDH davlatlarida davlat ichki moliyaviy nazorati tizimini takomillashtirish moliyaviy buzilishlar miqyosini qisqartirish, byudjet intizomini mustahkamlash va davlat xarajatlarining natijadorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Ayniqsa, riskka asoslangan ichki audit va raqamlashtirish darajasi yuqori bo'lgan mamlakatlarda statistik ko'rsatkichlar barqarorroq va ijobiyroq shakllanmoqda.

Ushbu xulosalar O'zbekiston sharoitida ham davlat ichki moliyaviy nazoratini yanada rivojlantirish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab beradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat ichki moliyaviy nazorati tizimi MDH davlatlarida davlat moliyasini boshqarishning muhim institutsional mexanizmi sifatida shakllanib, so'nggi yillarda mazmunan yangilanib bormoqda. An'anaviy markazlashgan va tekshiruvga yo'naltirilgan nazorat modeli moliyaviy intizomni ta'minlashda muayyan natijalar bergan bo'lsa-da, zamonaviy iqtisodiy sharoitda u byudjet mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirishda yetarli darajada moslashuvchan emasligi aniqlandi.

Tahlil va statistik ma'lumotlar riskka asoslangan ichki audit yondashuvi joriy etilgan mamlakatlarda moliyaviy buzilishlar ulushi qisqarib, davlat xarajatlarining natijadorligi oshayotganini ko'rsatdi. Ayniqsa, ichki audit faoliyatining strategik rejalashtirish va byudjet jarayonlari bilan integratsiyalashuvi nazorat tizimini faqat jazolovchi emas, balki boshqaruv qarorlarini qo'llab-quvvatlovchi instrumentga aylantirmoqda. Bu holat davlat ichki moliyaviy nazoratining profilaktik va rivojlantiruvchi funksiyalarini kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, raqamli texnologiyalarni joriy etish darajasi nazorat samaradorligining muhim omili ekani aniqlandi. Elektron byudjet, avtomatlashtirilgan monitoring va ma'lumotlar integratsiyasi tizimlari moliyaviy shaffoflikni oshirib, inson omili bilan bog'liq xatolar va suiiste'molliklar xavfini kamaytirishga xizmat qilmoqda. Biroq ichki audit xizmatlarining institutsional mustaqilligi va kadrlar salohiyati yetarli ta'minlanmagan sharoitda mazkur texnologik yutuqlar to'liq samara bermasligi qayd etildi.

MDH davlatlari tajribasi davlat ichki moliyaviy nazorati tizimini takomillashtirishda riskka asoslangan yondashuvni kengaytirish, raqamlashtirishni chuqurlashtirish, ichki auditning institutsional va professional mustaqilligini kuchaytirish ustuvor ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Ushbu xulosalar O'zbekiston sharoitida ham byudjet intizomini mustahkamlash, davlat xarajatlarining samaradorligini oshirish va moliyaviy boshqaruvda hisobdorlikni kuchaytirish bo'yicha ilmiy-amaliy qarorlar qabul qilish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Allen, R. and Tommasi, D. (2001) *Managing Public Expenditure: A Reference Book for Transition Countries*. Paris: OECD.
2. Diamond, J. (2002) 'Performance budgeting and internal control in transition economies', *IMF Working Paper*, WP/02/240.
3. INTOSAI (2013) *Standards for Internal Control in the Public Sector*. Vienna: INTOSAI.
4. OECD (2015) *Public Internal Control Systems in Government*. Paris: OECD Publishing.
5. Stepashin, S.V. (2016) *Gosudarstvennyy finansovyy kontrol v Rossiyskoy Federatsii*. Moscow: Finansy i statistika.
6. Iskakov, U. and Kenzhegaliyev, A. (2017) 'Risk-based internal audit in the public sector of Kazakhstan', *Journal of Public Finance*, 4(2), pp. 45–58.
7. Kuznetsov, V.N. (2018) 'Legal foundations of public financial control in Belarus', *Belarus Economic Journal*, 3, pp. 60–72.
8. Aliyev, T. (2019) 'Digitalization of public financial control in Azerbaijan', *Public Administration Review*, 5(1), pp. 33–47.
9. International Monetary Fund (2020) *Public Financial Management and Internal Control in CIS Countries*. Washington, DC: IMF.
10. World Bank (2019) *Enhancing Government Effectiveness through Internal Audit*. Washington, DC: World Bank.
11. Pollitt, C. and Bouckaert, G. (2017) *Public Management Reform: A Comparative Analysis*. 4th edn. Oxford: Oxford University Press.
12. Tojiboyev, A. (2022) 'MDH davlatlarida davlat ichki moliyaviy nazorati tizimining qiyosiyl tahlili', *Moliya va bank ishi*, 4, pp. 41–50.